

TÜRK DİL BİRLİĞİNİN SONBAHARI (1926- 1941 Latin Alfabesi Dönemi)

Abdullah GÜNDOĞDU*

Öz

Türk halklarının belli zamanlarda yaşadıkları siyasi ve kültürel yakınlaşmalarının en büyük sonucu, bu halklar arasında doğan dil benzeşmesidir. Benzeşmelerin en üst düzeyde yaşandığı zamanları, mevsimlerin dönüşümü ören olarak Türk dil birliğinin yaz dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Türk halkları, 20. Yüzyıl başında, Ceditçiliğin etkisi ile millî uyanışa ve aydınlanmaya yöneldiler. Böyle bir yakınlaşma dönemi ardından, Türk halkları arasında bu kez farklı bir tecrübe yaşanmıştır. Türk dillerinin Arap ve Kril alfabeleri ile yazıldığı iki geniş dönemin arasındaki kalan ve Latin alfabesinin yaygın olarak kullanıldığı, 1926- 1941 dönemi üzerinde yeterince durulmamıştır. Diğerlerinden farklı olarak Türkiye'nin yoluna devam ettiği bu dönemi, bir bütün olarak ele almak gereği vardır.

Anahtar Kelimeler: *Türk dünyası, Ceditçilik, İsmail Gaspiralı, Çağatayca, Osmanlıca, Bolşeviklik, Bakü Türkoloji Kurultayı, Bekir Sıtkı Çobanzâde, Repressiya.*

Abstract

The Fall Season of the Turkic linguistic Unity (The Period of Latin Alphabet: 1926- 1941)

At certain times, the biggest result of the political and cultural rapprochement of the Turkic peoples were the emergence of linguistic affinity among these peoples. When the affinity of the highest level, it is possible to call the summer season of the Turkish linguistic unity, which using the example of the change of the seasons. At the beginning of the 20th century under the influence of Jadidism, Turkic peoples have been turned to national awakening and enlightenment that after such an affinity process, Turkic peoples have been a different experience that except the period of Turkic languages written with the Arabic and the Cyrillic alphabets, between 1926 and 1941, the period, which use the Latin alphabet has not been enough emphasis. However, unlike the others, Turkey have been continued that its same path, further this short period should be considered as a whole.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mek: abdullahgundogdu@yahoo.com

Keywords: *Turkic world, Jadidism, Ismail Gasprinski, Chagatai, Ottoman, Bolshevism, Baku Turcology Congress, Bekir Sıtkı in Çobanzâ, Repression.*

Giriş: Türk halklarının yayıldığı Avrasya bozkırları, halkların sürekli iç içe geçtikleri ve bir biri ile etkileşim hâlinde oldukları bir havuz işlevi görmüştür. Bu havuzun uzun asırlara yayılan tarihi ise “*parçalanmalar ve birleşmeler tarihi*” olarak tavsif edilmektedir. Türk dilinin tarihi, bu havuzun yazgısını fazlası ile temsil eder. Yani bir başka deyişle Türk dili, merkez ve merkez kaç kuvvetlerin sürekli etkisi altında kalmıştır denilebilir. Türk halkları bu tarihin birleşmeler sürecinde siyasi bir birlik oluşturdukları kadar dilleri de bir birlerine yaklaşıyorlardı. Parçalanmalar süreci ise ortaya çıkan dil yakınlaşmasının da sona erdiği bir ayrışma evresini doğurmaktaydı. Tarihi Türk lehçelerinin de oluşumu işte bu şekilde işleyen döngüsel yapıda mümkün olabilmekteydi.

Türk Dilinin Tarihi Dönemleri: Türk dilinin tarihinde en önemli birleşme dönemi “*Orhon Dönemi*”dir. Türk dilinin tarihi bakımından 6- 12. yüzyıllar arasına yayılmış olan altı asırlık dönem, Türkoloji çalışmalarında “*Eski Türkçe*” başlığı altında toplanır. Bu dönemin dili, Eski Türkçenin ilk evresinde yer alan ve Türk Runik alfabesi ile yazılı olan *Orhon- Yenisey - Talas Yazıtlarının* dilidir. Türk dilinin en erken yazılı belgelerini de üreten bu dönem aynı zamanda tüm Türk dilli halkların ortak geçmişini oluşturur.(Özönder 2002: 203).

Orhon Dönemindeki Türk dilleri arasındaki söz konusu bu büyük yaklaşma evresinin Göktürk birliğinin dağılmasıyla sona ermesi, Türk dilinde Uygur (Dokuz Oğuz), Karluk (Üç ok), Oğuz (On Ok) dil ailelerini intaç etti. Bu dönemde Arap istilasının vahalardan bozkıra yayılması bu zamana kadarki paradigmaları değiştirmiş, eskiden bozkır devletlerinin denetiminde olan tarım bölgeleri ve Türkistan’ın şehirleri artık bu dönemde bozkırı denetlemeye başlamıştır. İslâmiyet, 10. yüzyılda *Maveraünnehr*’den başlayarak diğer Türk zümreleri arasında kuvvetle yayılmaya başlamıştır. Samanîlerle başlayan bu süreç, yönetici seçkinler ile yönetilen halkın da Müslüman Türk olduğu *Karahanlı Devleti*’ni ortaya çıkarmıştır. Başka yerlerde ve toplumlarda olduğu gibi Türkler için de din değiştirmek, yeni dinin mefhumları ile beraber o dinin kutsal kitabının dilinin etki alanına girmesi anlamına geliyordu. Yeni bir din ve yeni bir medeniyetin baskısı sonucunda eski inanç değerlerinin yenileri ile değişmesi demek yeni ülkelerin de kabulünü birlikte getirmekteydi. Türklerin İslâm havuzuna girdikçe kendi dil dağarcığının karşılayamadığı kavramlar, ister istemez Arapça veya Farsçadan alınmak zorunda kalmıştır. Böylece bilim ve

sanatta Arapça ve Farsçanın etkisi günden güne artmıştır. (Köprülü 1980: 148- 156).

Bu İslâmî dönemle birlikte Eski Türkçe dönemi kapanmış ve yeni yazı dillerinin olduğu *Orta Türkçe* dönemi başlamıştır. Türklerin İran setini aşarak Ön Asya'ya sızdığı bu dönem, aynı zamanda Türkçenin sınırlarını genişlettiği uzun bir evreyi kapsar. Avrasya'nın derinliklerinden başka Anadolu, Balkanlar, Ön Asya ve Kuzey Afrika'yı da içine alan bu yayılma alanı içerisinde bir birinin devamı, sınırları iç içe geçen yazı dilleri ile Türkçe kendini görkemli bir şekilde göstermiştir. Bunlardan ilki 11. Yüzyılda başlayıp Cengiz istilasına kadar devam eden ve *Kutadgu Bilig*, *Divânü Lûgati't-Türk*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Divân-ı Hikmet* gibi ilk Türk klasiklerinin yaratıldığı *Karahanlı Türkçesi* dönemidir. Bu dönemle birlikte Türklerin büyük çoğunluğunun İslâm medeniyetine dâhil olmaları sebebiyle yazıları 20 yüzyıl ilk çeyreğine kadar kullanacakları *Arap Alfabesi* olmuştur. Orta Türkçe döneminin hayat bulduğu sahalardan diğeri Hârezm'dir. Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin bu dar sahada kaynaşması, burada gelişen Türkçenin diğer bölgelerde ortaya çıkacak olan *Kıpçak* (13-17. yy), *Eski Anadolu* (13-15. yy) ve *Çağatay* (15-19.yy) Türkçelerini birbirine yaklaştıran bir köprü işlevi görmüştür. Orta Türkçe döneminin yarattığı kuvvetli tesir sayesinde, onca yıkıcılığına rağmen Moğol İstilas devresi Türkçenin sınırlarını genişlettiği bir devreye dönüşmüştür. Bu noktada Köprülü'nün değerlendirmesi mühimdir;

“Türk lisanının gelişmesi bakımından Moğol istilâsının en mühim neticesi, muhtelif Türk şubelerinin yeni göçlerine sebebiyet vererek, yeni yeni lehçevî teşekküllere meydan vermesi, birbirinden uzak kalmış bir takım şubelerin, tekrar yaklaşmasına hizmet etmesi ve Türklerde eski kavmî anelerin canlanması oldu. 13. Yüzyıldaki bu hareketlerden sonra 14. Yüzyıldan başlayarak, artık Edebî Türk lehçelerinin layığıyla ve sağlamca kurulduğunu ve büyük sarsıntılara uğramaksızın bugüne kadar muntazam bir gelişme takip ettiğini görüyoruz.” (Köprülü 1980: 231).

Orta Türkçe döneminin diğer bir özelliği de Türk dünyasının yüzyıllar boyunca siyasi bölünmüşlüğüne rağmen, müşterek bir edebî dilde buluşabilmiş olmasıdır. Bunu da büyük oranda temin eden, Arap ve Fars edebiyatının tesirinde gelişmiş olmasına karşın, *Divan* edebiyatıdır. Türklerde dil birliğini “*linguistik Pantürkizm*” olarak değerlendiren *Jale Garibova*, Divan edebiyatının ve onun geliştirdiği dilin Türk halklarının dil birliği fikrinin oluşturulmasında güçlü etkisi olduğundan hareketle Divan

edebiyatını da *bu linguistik Pantürkizm*'in fikir membaı olarak değerlendirir. (Garibova 2010: 375)

13. Yüzyıldan itibaren ilk örneklerini gördüğümüz bu edebiyatın Türk dünyasındaki tüm halk katmanlarına sirayet etmiş olduğunu söylemek güçtür. Ancak müşterek bir edebi dil ve mazmunlar âlemi etrafında edipleri ve okuryazarları birleştirmeyi başarmıştır. Türk dilinin 15. Yüzyıldan başlayarak iki yazı dili etrafında toparlandığını görüyoruz. Bunlardan biri Balkanları, Anadolu'yu ve Azerbaycan'ı içine alan ve Oğuz dili üzerinde şekillenen *Batı Türk Yazı Dili* ile *Uygur-Karlık* dilleri üzerinde şekillenen *İdil-Ural* ve *Türkistan* sahasını içine alan *Doğu Türk Yazı Dilidir*. Buna karşın bu iki mecra arasında karşılıklı etkileşim kesintisiz devam etmiştir. 'Yesevî Hikmetleri'nden, 'Bakırgan Kitabın'a, 'Yunus Şiirleri'nden, 'Bektaşî Nefesleri'ne kadar sürekliliğini izleyebildiğimiz Türk halk edebiyatı üzerinde inşa edilen Divan edebiyatı, Anadolu'da *Süleyman Çelebi*, *Necatî*, *Bâkî*, çizgisinde yükselirken, Azerbaycan'da *Nesimî*, *Fuzulî* ve Türkistan'da ise *Lütfî* ve *Nevaî* ile zirveye oturmuştur. Bu edebiyat, Tanpınar'ın deyimiyle aynı zamanda Türk dünyasında birleştirici ve edebi bir dil köprüsü olmuştur. (Tanpınar 2006: 19). Buna bağlı olarak, Doğu ve Batı Türk yazı dilleri *Yeni Türkçe Dönemi* olarak ifade edilen dört yüz yıllık bir evrede, *Çağatayca* ve *Osmanlıca* adlarıyla kendi çekim alanlarında bulunan mahallî Türk ağızlarını da özümseyerek, 20. Yüzyıla kadar varlıklarını korumuşlardır.

Türk dünyasında milli uyanışın ve aydınlanmanın başladığı 19. yüzyıl ortalarına doğru mahallî dil özelliklerinin de etkisi ile Çağdaş Türk yazı dillerinin oluşmaya başladığını görüyoruz. Bu uyanış ve aydınlanma döneminde Türk yazı dili, çok hızlı bir değişime uğramış, bir yüzyıl içerisinde yukarıda özetlemeye çalıştığımız dönemlerine eş değer bir gelişim sürecinden geçerek günümüz Türk yazı dillerine ulaşmıştır. Türklerin toplumsal, iktisadî ve siyasî hayatları kadar kültürel hayatları da bu hızlı değişimden nasibini almıştır. Bu hızlı değişim ve dönüşüm süreci fantastik olarak Türk dil birliği açısından *ilkbahar*, *yaz*, *sonbahar* ve *kış* olarak mevsimsel bir ifadeyle tanımlanabilir.

Türk Dünyasında İlk Aydınlanmacılar veya Türk Dil Birliğinde Bahar havası: Türkiye'de, Rusya Müslümanları arasında yenileşme ve milli uyanışın başladığı 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden son çeyreğine kadar geçen dönemi Türk dil birliğinin *İlkbaharı* olarak görebiliriz. Bu dönem milli uyanışın mayalandığı ve Türkler arasında edebi ve fikri yakınlaşmanın başladığı bir dönemi oluşturmaktaydı. Türkiye'de Tanzimat döneminin aydınlanmasının, *Ahmet Vefik Paşa*, *Süleyman Hüsnü Paşa*, *Ali Süavi* ve *Şemseddin Sami* gibi ilk Türkçü temsilcileri, dil, tarih ve coğrafya

çalışmaları ile Türkiye Türkleri ile Rusya Türkleri arasında kuvvetli bağlar kurmayı düşünmüşlerdi. Bunlardan Ahmet Vefik Paşa'nın, Doğu edebi Türk dili Çağatayca'dan Osmanlı Türkçesine aktardığı *Ebulgazi Bahadır Han*'ın *Şecere-i Türk* adlı eseri ile Ali Süavi'nin Türkistan'da Rus yayılmasını konu edindiği *Hive Hanlığı* eseri özellikle bu bağlamda zikredilebilir. Rusya Müslümanları arasında ise İdil- Ural bölgesinde *Kursavi* (1775-1812) ile başlayıp *Mercani* (1818-1889) ile kuvvetli bir çıkış yapan Tatar yenilikçiliği onun öğrencileri *Hüseyn Feyizhane* (1826-1866), *Kayyum Nasiri* (1824-1907) ile halka mal olmuştur. (Devlet 1999: 11-16)

Bazı farklılıklar olmakla birlikte Azerbaycan'da da benzer bir süreç işlemekteydi. İki Türk aydınlanma bölgesi arasındaki en temel fark Azerbaycan'daki aydınlanmanın daha laik karakterli olması idi. Çünkü laiklik mezhep çatışmalarının önünü alacak ve Transkafkasya'da birleşik bir cemiyet hissi oluşturabilecek tek çözüm yolu olarak görülmekteydi. *Mirza Feth Ali Ahundzâde* (1812-1878) Azerbaycan cemiyetinin hastalıklı ve aksayan yönlerini alaycı bir üslupla bölgedeki geniş halk kesiminin anlayacağı *Türki* dilde yazmıştı.

Türk Dil Birliği'nde (Milli Uyanış) Yaz Dönemi: 19. Yüzyıl son çeyreği Türk dünyasında siyasi hâkimiyetin hızla aşındığı ve aynı zamanda milli uyanışın büyük bir ivme kazandığı bir döneme denk gelir. Türkiye'de ve Rusya Türkleri arasında büyük aydınlanma önderlerinin sahneye çıktığı bu dönemde aydınlar, Türk dil birliği fikrinde olmasalar bile tümü yenileşme arzusuna sahipti ve buna bağlı olarak dilde yenilik hemen hepsinin ortak ülküsü durumundaydı. Türkiye'de *Genç Türkler* (Jön Türkler) akımı ve özellikle *Namık Kemâl*, *Ziya Paşa*, *Ahmed Mithat Efendi* ardından gelen *Ziya Gökalp* ve *Yusuf Akçura* kuşağı, *Türk Ocağı* ve *Türk Yurdu* çevresinde Türk dilini sadeleştirmek ve bu yolla hem Türkiye Türklerinin uyanışını temin etmek hem de dış Türklerle daha kolay anlaşabileceklerine inanmışlardı. Ancak, sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesinin bütün Türklerin ortak edebi dili olabileceği fikri Türkiye dışındaki Türklerin, ilham ettiği bir fikirdir. Kafkasya'da öğretmen- yazar aydınların en önemli temsilcisi olan *Hasan Bey Zerdabi* (1832- 1907), Aydınlanmacı kuşağın ilk milli uyanışçı temsilcisidir. O, *Ahunzâde*'nin yenileşmeci çizgisini milli bir yola sokmuştur. 1875 yılında Bakü'de çıkardığı ilk Türkçe gazete olan *Ekinci* Türk halkları arasında milli uyanışın dönüm noktası olmuştur. *Ekinci*'nin 1877'de Osmanlı – Rus savaşı bahane edilerek kapatılmasından sonra *Zerdabi*'nin *Ziya* (1879-1981), *Ziya-yi Kafkasya* (1881-1884), *Keşkül* (1884-1891) gibi Rus sansüründen fırsat buldukça gazete ve dergi tecrübeleri oldu. (Devlet 1999: 10; Maraş 2002: 31- 111).

Zerdabi ile eş değer diğer bir milli uyanış sembolü *İsmail Gaspıralı* (1851-1914) olmuştur. O da Moskova'da eğitim görmüş, İstanbul'da ve daha sonra Paris'te kalmıştır. Moskova'dayken yakından tanıdığı Panslavizm'e karşı milli uyanışı temin edecek bir yola yönelmiştir. Gaspıralı'nın yaşadığı Kırım'da konuşulan Doğu edebi Türkçesi, kuvvetli Batı Türkçesi tesiri altında kalmıştı. Bu sebeple iki yazı Türkçesinin yakınlığı bu bölge, Türk dil birliğinin bu altın çağında Orta Türkçe çağındaki Hârezm'e benzer işlev görebilecek bir mekân hüviyetinde idi. Gaspıralı burada Türk dünyasında herkesin anlayabileceği ortak bir Türkçe yaratma hayalinin mümkün olabileceğine dair somut bir vasat bulmuştu.

1881'de Akmesic'te Rusça çıkan *Tavrida* gazetesinde başladığı yayıncılık mücadelesi *Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat* gibi isimler taşıyan küçük gazete ve mecmua teşebbüslerinden sonra Tercüman ile gerçek mecrasını bulacaktır. 1882'de Tercüman –Perevodçik adlı bir gazete çıkarma iznini alan Gaspıralı, 1883 22 Nisan'ında Tercüman'ın ilk sayısını çıkardı. Azerbaycanlı büyük zengin Tağıyev'in mali desteğiyle çıkardığı Tercüman gazetesi Rus sansürünü aşmadaki başarısı ile Türk yenileşmesi ve milli uyanışı üzerinde kesintisiz bir tesir uyandırmıştır. Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program öneren Gaspıralı bunun için Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını ilk şart olarak görüyordu. Gaspıralı'ya göre “*bu dil, balkanlardan Çin'e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi, Kaşgar deveçilerinin de işine yarayacaktı.*” Tercüman gazetesinin dili bu ortak dili büyük oranda başarmış görünüyordu. Bu dil sadeleştirilmiş ve bazı yerel özellikler kazanmış Osmanlı Türkçesi idi. Tercüman İstanbul başta olmak üzere Türk dünyasında iyi eğitim görmüş aydınlarca okunmakta özellikle Azerbaycan'da ve Kırım'da büyük rağbet görmekteydi. Azerbaycan'da Hüzeyinzâde Ali Bey'in (1864- 1940) 1905 devrimi sonrasında çıkardığı Füyûzât dergisi Gaspıralı'nın dil birliği fikrinin en kuvvetli temsilcisi idi. İstanbul Türkçesinin esas alınarak Türk dünyasında edebî dil birliğinin sağlanmasının mümkün ve gerekli olduğuna inanmaktaydı. (Bk. Gaspıralı 2003. 2004; Devlet 2011; Abdürreşidov 2008: 12-21;)

Dilde birlik şiarının hem mütefekkeri ve hem de tatbikatçısı olan İsmail Gaspıralı'nın hayatı boyunca uzun mücadeleler sonucunda büyük bir mesafe kaydedilen Türk Dil Birliği, onun sağlığında adeta bir *yaz dönemi* yaşamıştır. Bu yaz dönemi onun 1914 yılında ölümünden sonra bir süre daha devam etmiştir. Nitekim 1917 Şubat ve Ekim devrimleri ardından ortaya çıkan milli hükümetler ve kurultaylar sürecinde bunun semereleri toplanmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen kurultay tutanaklarının dili ve

buralarda dille ilgili alınan kararlar bunun açık göstergesidir. Nitekim 1917 yılı 1- 11 Mayıs'da Moskova'da gerçekleştirilen *Birinci Umum Müslüman Kongresi*'nde ilk mekteplerde öğretim dili her kabilenin ana dilinde olurken orta mekteplerde mecburi ders olarak, darülfünunlarda (yüksek öğretim) ise öğretim dili olarak umum Türk dili kararlaştırılmıştır. (İlgar 1988: 346).

Türk ve İslâm birliği fikrinin öncüsü olan Kazan Türkleri, bu doğrultuda Temmuz ortalarında üç dizi kurultay gerçekleştirdiler. 22 Temmuz'da üç kurultayın ortak oturumu ile yapılan son toplantıda, *İçki Rusya (İdil-Ural) ve Sibir Müslüman Türk-Tatarların Milli Medeni Muhtariyeti* ilan edildi. (Devletşin 1981: 175-179; Devlet 1998: 127-136, 181-188) *Sadri Maksudi* tarafından kaleme alındığı bilinen muhtariyetin esasları *Birinci Kısım, Lisan Hukuku*" başlığı altında alınan kararlar, tatbikat sahası daha da genişletilmiş olarak Türk dil birliği fikrinin geldiği noktayı göstermesi bakımından çok önemlidir. Burada;

"Bizim Türk dili Rusya'da Rus dili ile bir derecede hukuklu sayılır. Bu ise bizim dilimizin Bütün mekteplerde, Mahkemelerde, idâre işlerinde isti'mâl edilişi ile birlikte yürürlüğe girecektir"

hükmü dikkat çekicidir. Yine devamında eğitim -öğretimde Türk dilinin kullanımı "*Okuv İşleri Hakkında*" başlığı ile "*Millî dilde mektep, mektepte millî dil*" şeklinde ifadelendirilmiştir.¹ Ancak Ekim devrimi ile Türk milli

¹ "**Millî medeni muhtariyetnin esâsları Birinci Kısım: II/ Lisan Hukuku**

3) Bizniñ Türkî tili Rusya'da Rus tili ile bir derecede hukuklu sanılır. Bu ise bizniñ tilimizniñ:

a) Bütün mekteplerde.
b) Mahkemelerde,
c) idâre işlerinde isti'mâl itilüvi birle vücudga çığadır.

III/ Ukuv İşleri Hakkında

Millî Tilde Mekteb, Mektebde Millî Til

4) Türk-Tatar balaları için açılğan bütün ibtidâî, orta ve alî mekteplerde talim tili Türkî til bolur.

Başka milletler için açılğan orta mekteplerde Türk-Tatar biri, ma'lum bir soñga yitse Türkî til mecburen her bir Türk balasına talim itilür.

5) Bütün ukuv işlerin idâre itüv, mektepler te'sis itüv, nimeler koyuv, mekteb kitabeleri yasav, mekteblergi nezâret itüv mahsûs müselmanlar tarafından saylanub kurulğan müesseseler kolunda bolur. Bu müesseselerini te'sis ve teşkil itüv usûlü müselmanlarınñ özleri tarafından ta'yin itilür.

6) Müselmanlarınñ özlerine mahsûs darü'lfunûnlar açılğan kadar Kazan, Saratov, Perm, Tomsk, Pitregrad, Rostof darü'l-funûnlarınñ her birinde Türk-Tatar tillerin, Türk-Tatar tarihin medeniyetin öğrenir için mahsûs şarkî kısımlar te'sis itilür.

IV/Mahkemede Millî Til

hükümetleri birbiri ardınca dağıtılacaktır. Sovyet hâkimiyeti Türk ülkelerinde tam olarak yerleştikten sonra bu yaz döneminin sonu da gelecektir. Bu yaz döneminin güzel bir örneğine de Frunze'nin 1921 Kasım'ı sonlarında Batum'dan Samsun üzerinden Ankara'ya yaptığı yolculuk esnasında Türk erkânı ile yaptığı sohbetlerde karşımıza çıkar. Bişkek doğumlu olan Frunze, burada öğrendiği yarım yamalak Kırgızcası ile Türkçeyi anlayabildiğini kaydeder: “*Konuşmamız bir tercüman aracılığıyla yapılıyor. Arada ben de çok az bildiğim Kırgızcayla yardımcı oluyorum. Kırgızca Türkçeye çok yakın*”

Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (Latincilik Dönemi)

19. yüzyılda Türkoloji'nin gelişmesine bağlı olarak Arap harflerinin Türk dilinin fonetiğine uymadığı yönündeki görüşler, bir alfabe değişikliğini gündeme getirmekteydi. Daha sonra Özellikle *Samoyloviç, Malov, Dimitriev, Yuhadin, Baskakov* gibi Rus Türkolojisinin ünlü isimlerinin mesaisinin etkisi ile bu konu, Türk dünyasında daha uçta yer alan yenilikçi aydınlar tarafından savunula gelen bir fikir oldu. *Türkiye'de, Kafkasya'da, Türkistan'da, ve İdil- Ural bölgesinde* yenilikçi aydınların gündeminde, bu konu uzun süre kaldı. Daha *Ahundzâde* (1812- 1878) zamanından beri taassupla boğuşan Kafkasya aydınlarının yenileşme programında Türk dilini Latin alfabesi ile yazmak fikri yüksek perdeden dillendirilmekteydi. Ona göre bu iş tüm lazım gelen yeniliklerden demiryolundan, telgraftan daha vacip bir iş idi. (Axundov 1988: 285-286) Ahmet Ağaoğlu, 1901 yılında yazdığı “*İslâma Göre ve İslâm'da Kadın*” adlı Rusça olarak Tiflis'te yayınladığı risalesinde “*Müslümanların kurtarılması, onların manevî, hatta*

7) Türk-Tatarlar yaşadıkları yerlerde birinci derece mahkemeler Müslümanlar için ayırım bolub, mahkemede hüküm tili hem yazular mahalli Türkî tilde bolur. Bunun için protsent ve san millet meclisi tarafından bilgülenir.

8) Hâkim mutlaka mahallî Türkî tilini bilürge tiyişlidir.

9) Birinci derece mahkeme Türkî tilde tikşirilgen bir iş ikinci ve üçüncü derece mahkemelerde hem şol Türkî tilde karalurga tiyişlidir.

10) Müslmân köb bulgan vilâyetlerde ikinci ve üçüncü derece mahkemelerde hâkimlerden birisi ya birincisi mutlaka Türkî tilini biluvçi bolurga tiyişlidir.

11) Mezkûr mahkemelerge müslmânlar tarafından birilgen ve bu mahkemelerden Müslmanlarga yiberilgen bütün kağızlar, mahalli Türkî tilde bolurga tiyişlidir.

V/İdâre Müesseselerinde Millî Til

12) Türk-Tatarlar yaşadıkları yerlerde memleket idâresi müesseselerinden Müslmânlarğa yiberilgen bütün kağızlar, emirler, fermânlar, ihbârlar mahallî Türkî tilde yazıluvğa tiyişlidir. Kirek tabılganda, birge Rusça tercümesi de bolurga mümkündür.

13) Türk-Tatarlar her tür 'arizaların, şikayetnâmelerin öz tillerinde birirge haklıdır.

14) Bolıs, uyezd hem vilâyet zemstvası sabranyalarında hem şehir dumaları meclislerinde, Müslmân glasnyler öz tillerinde söylerge haklıdır. Bunday meclislerde bir tilden ikinci tilge köçürüv için mahsûs tercüman bulundurulur.” (Milli Muhtariyet 1917).

siyasî kalkınmaları yalnız iki meselenin halline bağlıdır. Kadın meselesi ve alfabesinin ıslahı” diye yazar. (Gündoğdu 2007).

Bolşevik idaresinin tüm çarlık sahasında hâkimiyeti ele almasından sonra Türklerin yaşadığı bölgelerde de yenilikçi ve devrimci fikirler hiç olmadığı kadar hayata geçirilme imkânı buldu. Latin harflerinin tatbiki, Lenin tarafından doğu halkları için devrimin bir ön şartı olarak görülüyor, Bolşevik Rusya’da yürütülecek kültür devrimleri için bir gerekçe oluşturuyordu. (Hansurov 1932: 21) Bu konuda çeşitli kurullar ve toplantılar hemen faaliyete başladı. 1919 Kazan’da toplanan *Bütün Rusya Türk Halklarının İmlâ Meseleleri* konferansı, bunun ilk adımını oluşturdu. Henüz alfabe değişikliği ile ilgili tereddütler giderilemediği için konferansta ağırlıklı olarak alfabe ıslahı üzerine odaklanılmıştı. (Fring, Andreas 2005: 46- 51). 1920 yılı içerisinde Kazan’da Ufa’da, Yekaterinaburg’da yapılan bir dizi kurultayda Tatar, Başkurt, Çuvaş âlimlerin, Latin alfabesine geçiş konusunda, görüş birliğine vardıklarını görüyoruz. 22 Temmuz 1922’de *Yeni Alfabe Komiteleri* oluşturularak faaliyete başlandı. Bütün Türk halklarının Latin alfabesine geçişi yönündeki ortak iradeye karşı oluşan direnişi kırmak ve bu kararın objektif alınmış bir karar olduğunu göstermek maksadıyla, daha önceden Kiril alfabesini kullanan tanassur ettirilmiş Altay Türkleri Latin alfabesine geçirildi. Saha Özerk Cumhuriyeti’nde de 1917 yılından beri uygulanmakta olan Latin alfabesi resmîyet kazandı. (Tacemen 1994: 37-44) Bu konuda Müslüman Türkler arasında daha hazır bir kamuoyuna sahip olan Azerbaycan’da aynı yıl Latin alfabesinin Türk diline tatbiki ile ilgili çalışmalar başlatıldı. 20 Ekim 1923 yılında, Azerbaycan hükümeti “*Yeni Türk Alfabeti*” adıyla Latin alfabesini resmî alfabe olarak ilan etmiş ve ertesi yıl 27 Haziran’da kullanıma sokmuştur. 1 Mayıs’ta gazeteler ve resmî yazışmalarda bu alfabenin kullanımı mecburi olurken aynı yılın öğretim yılında okullarda da kullanılmaya başlanmıştır.

Diğer Müslüman Türk bölgelerinde ise durum Azerbaycan’daki kadar kolay olmamıştır. Türkistan bölgesinde Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler daha çok Arap alfabesinde bir ıslahat fikrine yakın duruyorlardı. Özellikle bu dönemde Kazaklardan *Ahmet Baytursunov* ve Kırgızlardan *İşenali Arabaev* tartışmalarda en öne çıkan isimlerdir. 1924’te Orenburg’da düzenlenen *Kazak- Kırgız İlim Adamları Kurultayı*’nda ve 25 Mayıs 1925 yılında Bişkek’te düzenlenen *Kara Kırgız Eğitim ve Bilim Kurultayı*’nda bu iki ismin direnişi bu geçişi güçleştirmiştir. Son kongrede söz konusu direnişin etkisi ile Arap alfabesinin ıslahı kabul edilmekle birlikte *Kasım Tinistanov* gibi Kırgız aydınlarının desteği ile Kırgız eğitim sisteminde Latin

alfabesine kademeli geçiş de kabul edildi.² Özbekler arasında da benzer tartışmalar sonucunda, 1923 yılında Taşkent'te düzenlenen bir kurultayda, benzer kararlar alınmıştı. Buna karşın Özbekler, ihtiyatlı davranışlarını sürdürmüşler ıslah edilmiş Arap Alfabesini 1930 yılına kadar kullanmışlardır. (Demirci 2011: 225-229). Türkmenler içinse durum diğer Orta Asya Türk topluluklarından farklı değildi. Latinciliğe kuvvetli bir meyil olmakla birlikte, daha çok Özbek ve Kazakların alacağı tavır onlar için belirleyici olacaktır. Bu konuda Türkmenler karar almak için, diğer Orta Asya Türkleri gibi Birinci Türkoloji Kurultayı kararlarını bekleyeceklerdir.

26 Şubat- 6 Mart tarihleri arasında yapılan *Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı*, bütün Türk dünyasının kültür hayatında sürekli bir etkiye sahip olan Latin alfabesine geçiş hususunda tam bir dönüm noktası oldu. Kurultayın ana gündemini zaten bu oluşturuyordu. Azerbaycan, bu dönemde *Latincilik* olarak isimlendirilen bu teşebbüsün üssü durumundaydı ve Türk dünyasının kalan bölgelerine numune oluşturacak bir laboratuvar mahiyeti kazanmış bulunuyordu. Bu kurultaya büyük önem veren Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkanı *Neriman Nerimanov*, bunun arzu edildiği gibi düzenlenme işini Azerbaycan'ın önde gelen Sosyalistlerinden *Samet Ağa Ağamalıoğlu*'na verdi. *Bekir Sıtkı Çobanzâde*, bu kurultayın düzenlenmesinde en fazla emeği geçen kişilerin başında geliyordu.

Kurultay, Türk dünyasından ve dünyanın çeşitli bölgelerinden Türkoloji'nin seçkin isimlerinden 131 delegenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Türk dünyasından başka Rusya ve Avrupa'dan *V. V. Barthold*, *L. Ligeti*, *S. F. Oldenburg*, *A. A. Müler*, *A. N. Samoyloviç*, *A. R. Zilfeld-Simomyagi*, *N. N. Poppe*, *T. Menzel*, *S. Y. Malov*, *N. Marr*, *R. Y. Açaryan* ve *A. V. Lunaçarski* gibi Türkoloji'nin büyük isimleri kurultayın etkisini ve saygınlığını artırmıştır. Kurultayın ağırlığı eski alfabenin devamı fikrinde olanlarla Latinciliği savunlar arasında olmasına karşın *Yakovlev* ve *Jirkov* gibi delegeler, açıkça Kiril alfabesinin kullanılmasını önermişler ancak o dönem için bu dikkate alınmamıştır. (Nerimanoğlu vd 2008; (Buran 2009: 435- 440; (Demirel 1996: 29)

Bu dönemde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde Milli mücadele yıllarında oluşan bahar havası devam ediyordu. 1925 yılında iki ülke arasında imzalanmış olan dostluk ve tarafsızlık antlaşması, Bakü kurultayının etkisini artırmıştır. Kurultayı yakından takip eden bir diğer lider de Atatürk'tü. Türkiye'yi kurultayda sembolik anlamları da olan üç önemli isim temsil etti. Bunlardan biri kurultaya onur üyesi olarak çağrılan

² İşenali Arabayev ve Kırgız yenileşmesi hakkında ülkemizde yapılan en kapsamlı çalışma olarak bak. (Güngör 2013).

Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelmiş olan Pantürkizm'in öncü isimlerinden *Hüseynzâde Ali Bey* diğeri ise Türkoloji'nin büyük otoritesi *Köprülüzâde Mehmed Fuad* ve üçüncüsü eğitimci ve edebiyat tarihçisi *İsmail Hikmet Ertaylan* idi.

Kurultaya hâkim olan ideoloji, Türk dil birliği fikriydi. Kurultayın ortak bir kararla Türk dil birliği fikrinin babası kabul edilen *İsmail Gaspıralı*(ölm. 1914)'nın ve Türkoloji biliminin kurucusu sayılan *W. Radlof*(ölm. 1918)'un şerefine ithaf edilmesi bu hava ile uyuşan bir karardı. Kurultayda alfabe değişikliğinden başka imla, terim ve ortak edebi dil meseleleri üzerine yoğunlaşmıştır. Kurultayın sonunda da tüm Türk halkları için ortak bir Latin alfabesine geçiş teklifi kabul edilmiş ve bu hususta çalışmak üzere 26 kişilik bir heyetin oluşturulmasına karar verilmiştir. Sonuç bildirgesinde bir sonraki Kurultayın Semerkant'ta yapılmasının düşünülmesi Latinciliği Türkistan'a yaymak amacına yönelik olmalıdır. (Demirel 1996: 36).

İdil- Ural bölgesi, Azerbaycan kadar olmasa da kuvvetli bir Latincilik hareketine sahip bulunuyordu. Bu doğrultuda faaliyet gösteren "*Yana Tatar Eliibase Cem'iyeti*" gerekli çalışmaları yürütmekteydi. Bu cemiyetin çıkardığı *İmad Nogaybek* tarafından kaleme alınan ve 1926 yılında Kazan'da *Yamalif* matbaasında basılan "*Latinçe lekka kuçeruçe Gamiller*" adlı eser bu dönemde Kazan bölgesindeki eğilimleri göstermesi bakımından önemlidir. Yazar bu kitapta, sokak dili, kitap dili ayrışmasına dikkat çekerek Latincilikle Ortak edebi bir dil yaratılabileceğini savunmaktadır. (Nugaybek 1926).

1926 Bakü Kurultayı'nda alınan kararlarla Türk dünyasından hızla gerçekleştirilen Latin alfabesine geçiş süreci, bu dil birliğinin kısmen yaşandığı bir ara dönem yaşatmıştır. Türkiye'deki 1928 yılında gerçekleştirilen alfabe değişikliğinin temel sâiklerinden biri de bu sürecin dışında kalmamak kaygısı olduğu söylenebilir.

Kırgızistan'da Bakü Kurultayı ardından Latincilik hareketi hız kazanmış, bu işi 1925 yılında Komünist Parti'den çıkarılmış olan tecrübeli eğitimci *İşanali Arabaev* üstlenmiştir. Görüş olarak Latinciliğe karşı olmasına rağmen onun başkanlığında hazırlanan yeni alfabe ve ders kitapları 1928 yılında yürürlüğe girmiştir. (Güngör, 2013: 105- 109)

7 Ağustos 1929 tarihinde SSCB Merkezi Yürütme Kurulu (Ts. İ. K. SSSR) ve Halk Komiserliği Şurası (S. N. K. SSSR) yayınladığı bir genelge ile Sovyetler Birliği dâhilindeki Tüm Türk halkları için resmi alfabenin Latin alfabesi olduğunu aldığı kararla kesinleştirdi. Türkmenistan bu karardan sonra bir müddet sonra bunu uygulamaya koydu. (bak. Geldiyev vd 1929) *M. Geldiev ve G. Alparov, Türkmen Dilinin Gramatıkası* adlı çalışma ile

bunun esaslarını ortaya koydular. Özbekistan Türk Cumhuriyetleri içinde bunu uygulamaya geç koymakla birlikte 1941 yılına kadar uygulamıştır. (Bak. Xandemir 1941).

Bu dönemi ilginç kılan konuların başında Latincilik fikrinin Bolşeviklerle Türkçüleri bir gaye etrafında birleştirmiş olması gelir. Sonradan Sovyet mahkûmu Türklerin Kiril Alfabesine geçirilmeleri ve Türkiye ile Sovyetler arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasının gölgesi, bu dönemde oluşan bu gaye birliğinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Hep Sovyetlerin bu konuyu Kiril'e geçiş için bir ön aşama olarak kullandıkları iddia edilmektedir. Bu süreçte etkin olan Türk aydınlarını da bu planın aparatı olarak gören yorumlar hâlâ sürdürülmektedir. Burada sorulması gereken; “*o dönem Latinciliği savunanlar Türk dil birliğinin münafıkları mı idiler?*” sorusudur. Buna evet diyebilmek mümkün değildir. Latincilik taraftarı olan kesimler, aslında ortak bir Türk yazı dili oluşturmak gayesi güdüyorlardı. Buna destek veren Sovyet ileri gelenlerinin gizli bir gündeminin bulunup bulunmadığı tartışılabilir. Ancak daha sonraki uygulamalar Latinciliğin yarattığı dil yakınlaşmasının daha sonraki Sovyet kültür politikalarına uymamasına rağmen en azından o dönem için buna ses çıkarılmadığını gösteriyor. Ayrıca, o dönemde Bolşevik devriminin yerleşmesinde emeği bulunan Sosyalist Türkçülerin henüz güçlerini koruyor olmalarının da bunda etkili olduğu söylenebilir. Bolşeviklerin, Sovyet devrimini 3. Dünyada yaymak beklentileri ile Sosyalist Türkçülerin Ortak Türk edebi dili yaratmak ve çağdaş uygarlık düzeyine çıkmak beklentileri kısa bir dönem için bir biri ile örtüşmüş görünüyordu.

Latincilik hareketinin Sovyetler Birliği'ndeki akıbeti yukarıda sözü geçen Bekir Sıtkı Çobanzâde'nin hayat hikâyesi ile büyük bir paralellik göstermektedir. O aynı zamanda Latinciliğin kabulü konusunda bir misyoner gibi çalışmış, Türk bölgelerini dolaşarak araştırmalar yapmış, konferanslar vermiştir. Kurultaydan sonra 1929 yılına kadar doğum yeri Kırım'da, Azerbaycan'da ve Özbekistan'da yapılan İmlâ Konferanslarında etkili konuşmaları ile Latin alfabesine geçişi hızlandırmıştır. Yeni Türk Alfabesi Umum-İttifak Merkezî Komitesine başkanlık eden Çobanzâde, SSCB'de Türk halklarından filoloji sahasında profesör unvanı alan ilk âlim idi. O, üniversitelerde Azerbaycan Türkçesinde, Özbekçe, Kumukça, Tatarca, Türkmençe karşılaştırmalı Çağdaş Türk lehçeleri dersleri veren, üniversitelerde bunun bölümlerini kuran ilk alim olmakla birlikte, edebiyat tarihi ve nazariyesi, dilcilik üzerine 150'den fazla makale yazmıştır. Onun Türk dil birliğini kurmak yönündeki tüm bu faaliyetleri karşılında akıbeti, 1938 kırgınında *Birleşik Türk- Tatar Devleti* kurmaya çalışmak suçundan ağır sorgulamalar ve işkencelerden sonra katledilmek olacaktır. (Şamil, Ali

2012: 81-86) Zaten 1938 yılında Rusların çeşitli bahanelerle öldürdükleri aralarında *Çobanzâde*, *Zeynalı*, *Halid Said* gibi ediplerin hepsi Birinci Türkoloji Kurultayı'nın toplanmasında önemli rol oynamış Latincilik hareketinin gönüllüleri idi.

Bu süreçte büyük rol oynamış Türk aydınları daha sonraki dönemde tavsiyesi Latincilik hareketinin Sovyet rejiminin sonraki aldığı biçim bakımından ne kadar rahatsız edici olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu hareketin her şeyden önce milli bir hareketti ve Türk dil birliğini hedefliyordu.

Sovyetler birliği bu Latincilik döneminde Türk halklarının kültürel olarak yaklaşmasına yarayan alfabe birliğine ses çıkarmamasının nedenlerinden biri de onları siyasi olarak sınırlara bölme işini öne almış olmasıydı. Bu şekilde Türkistan bütünü Orta Asya diye yeniden isimlendirilerek Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan olarak yeni sınırlara bölündü. Çoğu kere bu uluslaştırma işi doğal olmayan sınırlara dayanıyordu. Daha sonra ise bu sınırlar içerisinde suni sayılabilecek dil ve etnik aidiyetler yaratılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde bir daha Pantürkizm ve Panislamizm heyulası ile boğuşmak zorunda kalmayacaktı. Bu Türk halkları daha tarihi geçmişlerinden ve genel aidiyetlerinden koparken kendilerine bahşedilen yeni kimlikleri için de Sovyetlere müteşekkir kalacaklardı. (Fierman, 2006: 80-82)

Belki de Sovyetler, devrimi yaymak adına, Latincilik hareketi ile dil birliğine ve çağdaş uygarlığa yönelmiş, Bakü'yü romantik bir başkent olarak seçmiş Türkçülerle kurmuş oldukları ittifakın çok tehlikeli bir oyun olduğunu anlamışlardı. Hele bu oyunda rol kapmaya hevesli Atatürk Türkiye'si durumu daha riskli bir çıkmaza sürüklüyordu. Bir süre için bu oyuna rıza gösterecek de oyunu lehlerine çevirecek ve kurallarını değiştirecek güce sahiptiler. Hem bu yolla bu büyük tehlikenin de muhtemel aktörlerini gün yüzüne çıkarma imkânı bulmuş oluyorlardı.

Nitekim Latin alfabesinin bütün Türk halkları için ortak alfabe olarak resmileşmesinden bir müddet sonra yapılan işten hoşnutsuzluklar dillendirilmeye başlandı. Sovyetler Birliği Merkez Yürütme Kurulu 1935 yılı 1 Haziranında bunu büyük bir hata ve bunun sorumlusunun da Yeni Alfabe Komitesi olduğunu ilân edildi. Bu, zaten çok kısa bir zaman dilimine yayılmış olan Latin alfabe dönemi için sonun başlangıcı idi. (Tacemen 1994: 67)

Çok iyi bilinmeyen Latin Alfabesi bu dönem, özellikle Türkiye dışındaki Türk toplulukları için neşriyat bakımından maalesef kısır kalmıştır. Bunda kuşkusuz 1931'de yaşanan ağır açlık felaketinin yıkıcı etkisi yanında

1937- 38 yıllarındaki Kızıl kırgın (Репрессия/Repressiya) döneminde on binlerce aydının katledilmesi ve nihayet cihan harbinin ağır siyasi ve iktisadi şartları etkili olmuştur. Bu ara döneminin sonunu, savaş yıllarında uygulamaya konulan her Türk topluluğu için fonetik imlaya dayalı 18 değişik Kiril alfabesi tatbikatı getirecektir. (Togan 1977: 73-93) Aslında Sovyetlerde ta başında 1920’de *Pavloviç* ve 1927 yılında *E. Polivanov* gibi Türk topluluklarının dil meselesiyle ilgilenen dil ve edebiyatçılar, Kiril dönemine doğrudan geçişi önermişlerdi. Birinci Türkoloji Kurultayı’nda da bu görüş savunulmuştu. Fakat dönemin şartları buna fırsat vermemiş ancak 13- 14 yıllık bir ara dönemden sonra buna fırsat bulabilmişlerdir.

Bu Kiril dönemi yazımızın mevsimlerle ifade ettiğimiz fantastik kurgusuna göre Türk dil birliği bakımından tam bir *kara kış* dönemidir. Kiril’e geçildikten sonraki dönemde zaten az sayıda olan Latin hurufatına dayalı neşriyat kütüphanelerden hızla toplatılmıştır. Bugün bile bu dönemin örneklerine ulaşmak çok güçtür ve bu döneme ait neşriyata kütüphanelerde çok nadir rastlanır. İşte bu ara dönem aslında parlak yazı mevsimini yaşamış Türk dil birliğinin sonbaharıdır.

Kazakistan Cumhuriyeti’nin 2025 programında Latin Alfabesine geçiş kararı alması, Türk dünyasında dil birliği bakımından yeni bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Tüm aydınların önünde bu yolda yaşanan tüm aksaklıkları ortaya koyup gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra tüm Türk dünyasına model olabilecek bir dil ve alfabe birliğini kurma fırsatı durmaktadır. Böylece bu yeni Latincilik döneminde Türk dil birliğinin yeni bir yaz mevsimini yaşaması mümkündür.

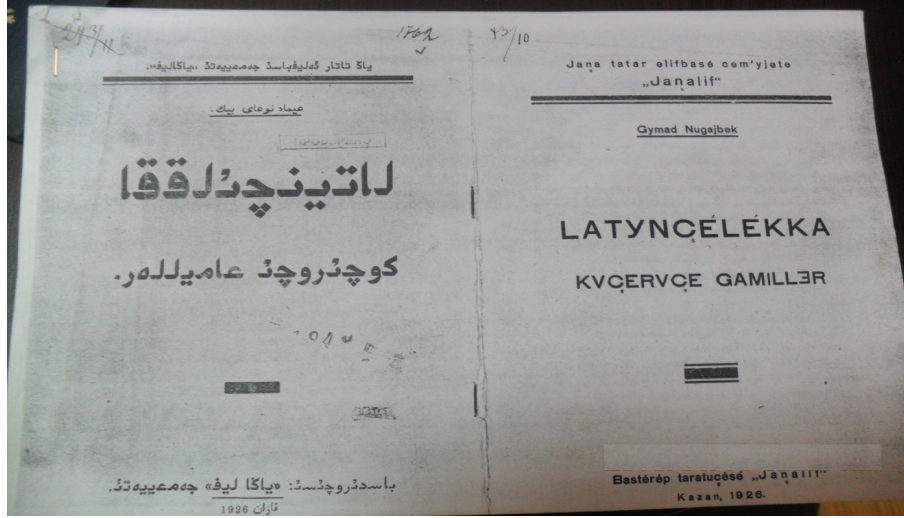
Kaynakça

- Abdürreşidov, Zeynelabidin (2008). *İsmail Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçilik*. Taşkent:, 12- 21.
- Axundov, Mirze Feteli (1988). *Mirze Feteli Axundov Eserleri*. Cilt 3. Bakü: Elmler Akademiyası.
- Buran, Ahmet (2009). Sovyet Türkolojisi ve Birinci Kurultayı”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 4/3 Spring: 430- 444.
- Demirci, Ümit Özgür (2011) “Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)”. *Türk Yurdu Dergisi*. 31/ 287: 225-229.
- Demirel, Ömer Faruk (1999). “1. Türkoloji Kongresi ve Menzel”. *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*. Ankara: TDK. 27- 65.
- Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK Yay.
- Devlet, Nadir(2011). *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*. İstanbul: Başlık Yay.
- Devlet, Nadir (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919)*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Devletşin, Tamurbek (1981). *Sovyet Tataristanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Fierman, W. (2006). On Uzbek “Nationalization”. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, vol. 44, no. 4.80-105.
- Fring, Andreas (2005).“Sorevnovanie Modeley: Tatarskaya Delegatsiya na Turkologičeskom S’ezde v Baku v 1926 godu”. *Etnografičeskoje Obozrenie*. 6: 46- 51.
- Garibova, Jale (2010). “TÜRK Dilleri Birleşmesinin Oluşumu Ve Yeniden Doğuşu: İki Çağın Altın Rüyası”. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*: 373- 384.
- Gaspıralı, İsmail (2003). *Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri*. (Hzl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov). İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Gaspıralı, İsmail (2004). *Seçilmiş Eserleri:2 Fikri Eserleri*. (Hzl: Yavuz Akpınar). İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Geldiev M. ve Alparov, G. (1929). *Türkmen Dilinin Gramatikasi*. Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

- Gündoğdu, Abdullah (2007), *Ümmetten Millete: Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları.
- Güngör, Ebubekir (2013). *Kırgızistan'da Yeni Eğitim Sistemi Ceditçilik ve İşenaali Arabaev*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, (Doktora Tezi).
- Hansuvarov İ. (1932), *Latinizatsia- Orudie Leninskoy natsionalnoy politiki*, Moskva.
- Köprülü, Mehmet Fuad (1980). *Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay.
- LEWIS, G. (1999). *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford: Oxford University Press.
- Maraş, İbrahim (2002). *Türk dünyasında Dini Yenileşme*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Milli Muhtariyet: İçki Rusya Müselmânları için millî ve medenî muhtariyet esâsları için birleşgen siyezdnîñ kararı (1917)*. Kazan: İçki Rusya Müselmânlarının muhtariyet heyeti neşri. 22 iyül.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli ve Öner, Mustafa (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları*. Ankara: TDK Yay.
- Nugaybek, Gimad (1926). *Latinçe lekka Kuçeruçe Gamiller*. Kazan: Yanıalif.
- Özönder, F. Sema Barutcu (2002). "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz". *Türkbilig*, 2002/3: 203-210.
- Şamil, Ali (2012). "Birleşik Türk-Tatar Devleti Yaratmak Uğrunda Şehit Olan Bekir Sıtkı Çobanzâde" *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. Том 25 (64). № 3, ч. 1. С. 79- 87.
- Tacemen, Ahmet (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmesi 1769-1740*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2006). *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Togan, Zeki Velidi (1977). *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*. İstanbul: Yağmur yay.
- Xandemir (1941). *Mekarimül Ahlak*. Haz. S. Mutallibov, Taşkent: Ozfan Neşriyatı.

Ekler

1. Kazan'da Latin Alfabeti tartışmaları ilişkin 1926 yılında kaleme alınmış bir risale:

2. Taşkent'te Latin Alfabeti uygulaması ile 1941'de basılmış Handemir'in Makarimul-Ahlâk adlı eseri:

